

ПРО ОДИН ІЗ РІЗНОВИДІВ РАННЬОСКІФСЬКИХ ЗООМОРФНИХ ВУЗДЕЧНИХ ПРИКРАС

Статтю присвячено вивченню характерних ранньоскіфських деталей вузди: пряжок-пронизок, прикрашених голівкою грифобарана. З'ясовано ареал і хронологію зазначених предметів.

Оригінальне мистецтво звірино-голубого стилю, предмети озброєння та спорядження коня по праву вважають своєрідною візитною карткою скіфських племен, що наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. прийшли у Північне Причорномор'я. Експансивні дії кочовиків на тлі переймання передового обладунку й озброєння степових воїнів-вершників місцевим населенням зумовили поширення зазначеної «тріади» на широких просторах: у Степу і Лісостепу Північного Причорномор'я, на Північному Кавказі, у Закавказзі й Передній Азії, Середній Європі. Вказані компоненти тісно переплітались у побуті племен раннього залізного віку. Так з'явилися й вуздечкові предмети, оформлені у звіриному стилі. Характерними ранньоскіфськими деталями спорядження коня були так звані пряжки-пронизки, значну частину яких прикрашено тваринними мотивами: фігурками згорнутого у кільце хижака, копитної тварини з підігнутими ногами і повернутою головою, дзьобом, голівками барана, коня, хижого птаха, ведмеда, а також фантастичної тварини — грифобарана. Характеристиці останньої з груп речей і присвячено цю працю.

Образ грифобарана (відомий переважно у вигляді голівок) поєднує риси двох характерних

для ранньоскіфського мистецтва тварин — голову барана, морду якого замінено на дзьоб хижого птаха. Свого часу Б.Б. Піотровський, описуючи знахідки із закавказького Кармир-Блура, висловив думку, що образ грифобарана з'явився у скіфському мистецтві під впливом трансформованого образу передньоазійського грифона (Пиотровский 1950, с. 96—97). Не погодилась із цією ідеєю В.А. Іллінська, яка вважала цей образ цілком самостійним для ранньоскіфських старожитностей (Ильинская 1965, с. 100—102). Дійсно, поширення складного образу, що увібрав частини характерних скіфських зображень барана і птаха, з великою ймовірністю можна пов'язувати з власним розвитком мистецтва Північного Причорномор'я VII—VI ст. до н. е.

Характерною особливістю пряжок-пронизок із голівкою грифобарана є наявність двох перпендикулярних отворів в основі. Виготовляли їх переважно з кістки (за винятком бронзових екземплярів із Норшун-Тепе у Передній Азії).

Уперше пряжки-пронизки з голівками грифобаранів було виявлено ще наприкінці XIX ст. У 1888 р. тодішній голова Імператорської Археологічної комісії, граф О.О. Бобринський, розкопав к. 211 на р. Тенетинка у Дніпровському Правобережному Лісостепу. З-поміж нечисленного інвентарю тут було знайдено кістяну пряжку-пронизку (рис. 1, I), що вирізнялася розташу-

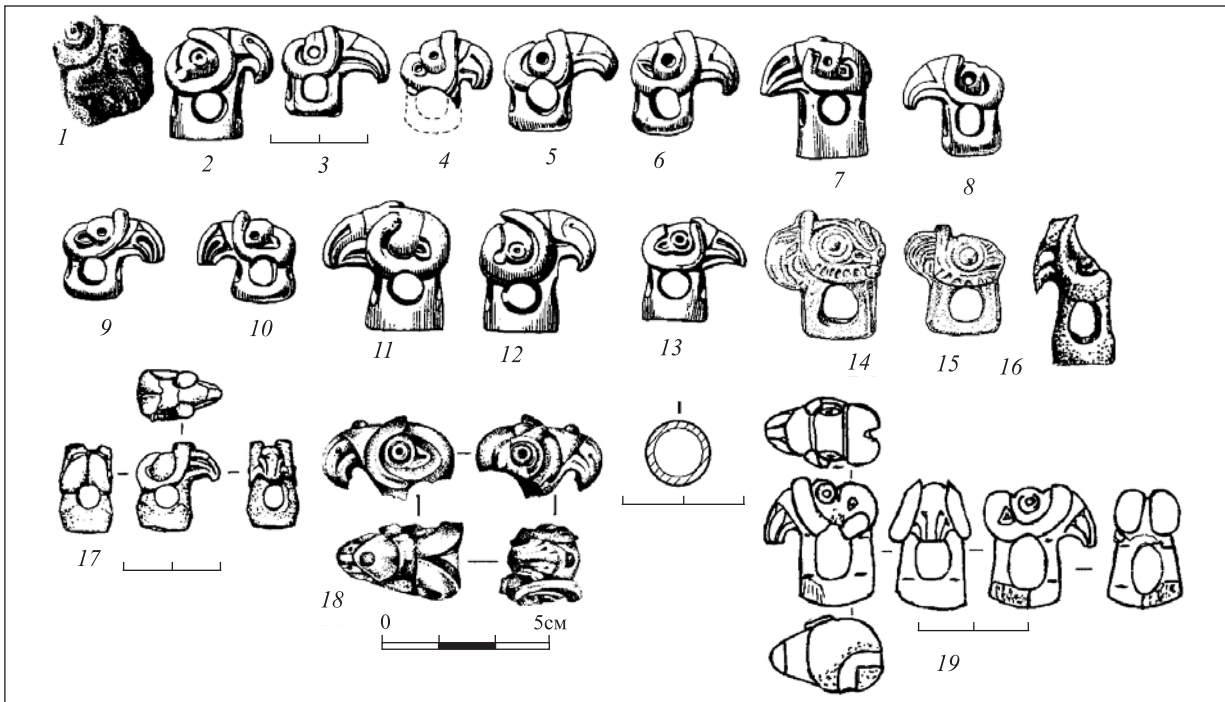

Рис. 1. Пряжки-пронизки з зображенням грифобарана (1—13, 16—19 — кістка; 14, 15 — бронза): 1 — Тенетинка, к. 211 (за О.О. Бобринським); 2—13 — Келермеський могильник (за Л.К. Галаніною); 14, 15 — Норшун-Тепе (за Н. Hauptmann); 16 — Краснознаменський могильник, к. 1 (за В.Г. Петренко); 17 — Пожарна Балка (за В.П. Андріенко); 18 — Новопавлівськ-3, к. 1 (за А.Р. Канторовичем, В.Г. Петренко, В.Є. Масловим); 19 — Сокіл

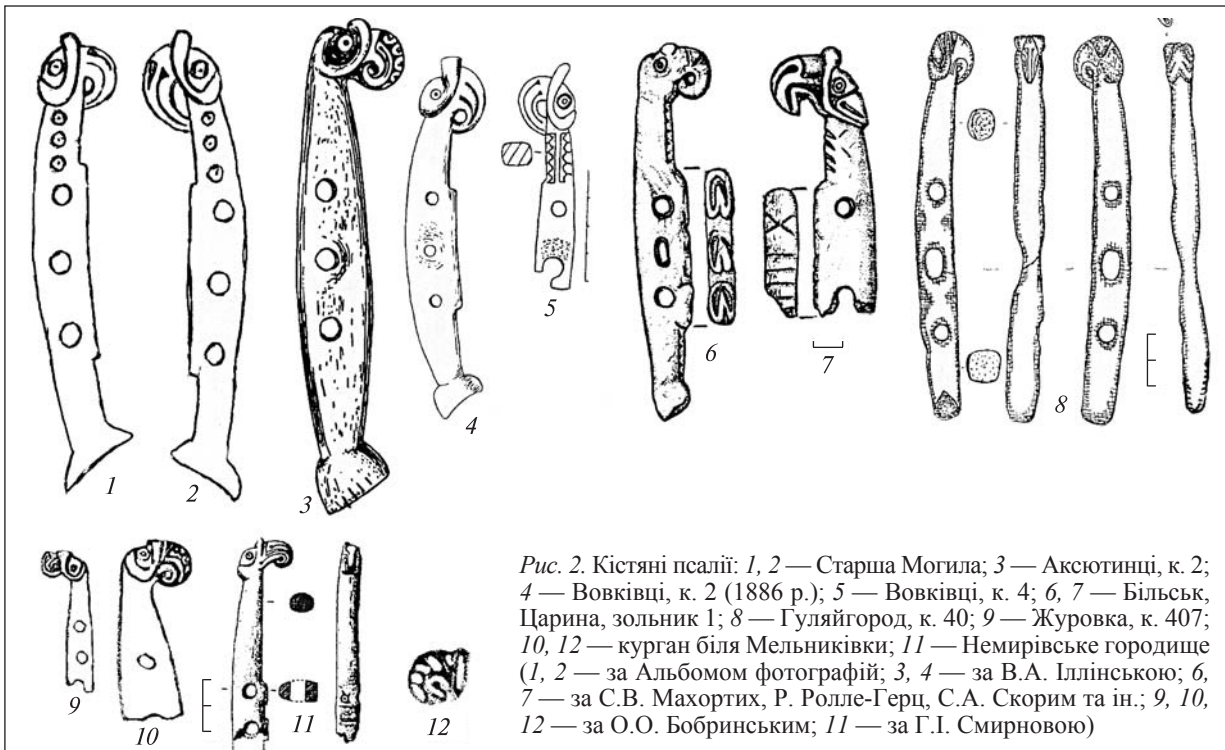

Рис. 2. Кістяні псалії: 1, 2 — Старша Могила; 3 — Аксютинці, к. 2; 4 — Вовківці, к. 2 (1886 р.); 5 — Вовківці, к. 4; 6, 7 — Більськ, Царина, зольник 1; 8 — Гуляйгород, к. 40; 9 — Журовка, к. 407; 10, 12 — курган біля Мельниківки; 11 — Немирівське городище (1, 2 — за Альбомом фотографій; 3, 4 — за В.А. Іллінською; 6, 7 — за С.В. Махортих, Р. Ролле-Герц, С.А. Скорим та ін.; 9, 10, 12 — за О.О. Бобринським; 11 — за Г.І. Смирновою)

ванням голівки тварини одним боком до основи (Бобринської 1894, табл. IV, 2).

Досить репрезентабельну підбірку зазначених речей вдалося виявити у 1904 р. М.І. Веселовському у Келермеському могильнику (рис. 1, 2—13). У к. 1 і 2 поховані супроводжувались

кінськими жертвоприношеннями. Серед обладунку останніх були й предмети, що нас цікавлять (Галаніна 1997, табл. 21, 171—173, 188, 189; 22, 235—238, 240, 275, 289).

Пару подібних знахідок було виявлено у 1970 р. у гробниці Норшун-Тепе у Передній

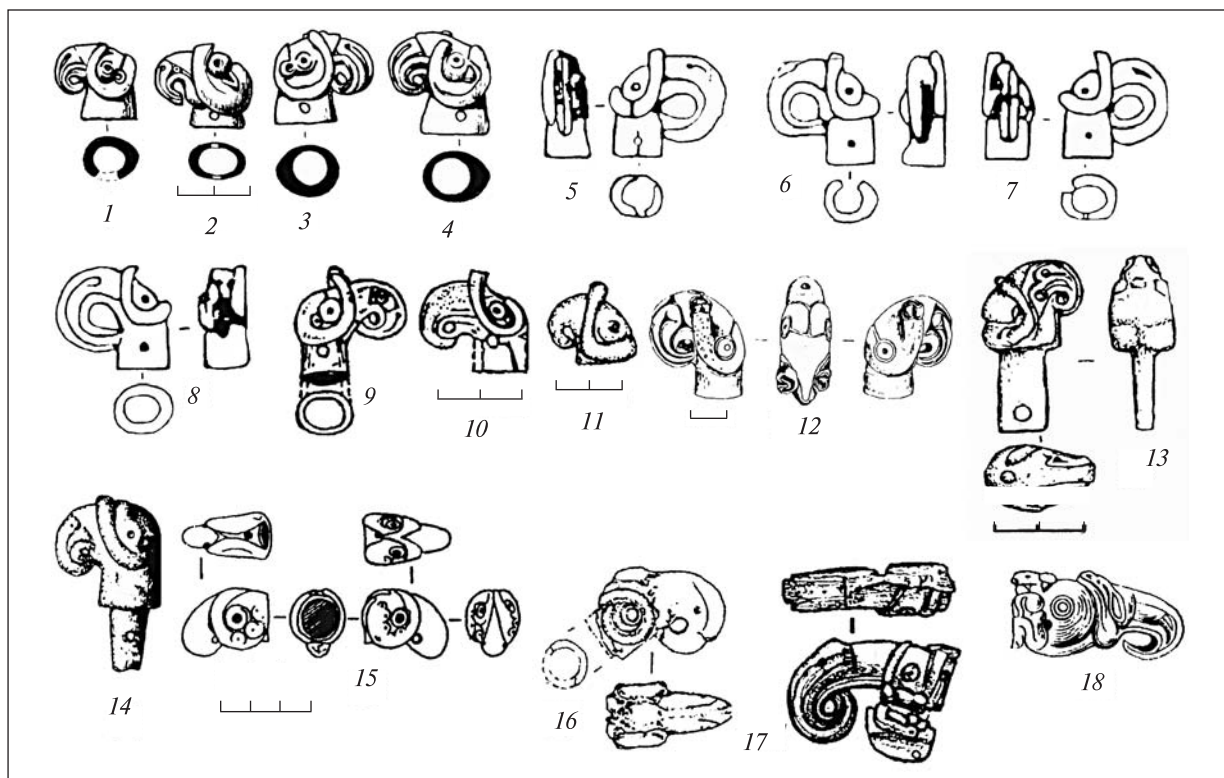

Рис. 3. Кістяні наверхня псалів (1–14) та наконечники луків (15–18): 1–4 — Келермесський могильник; 5–8 — Новозаведене II, к. 14; 9–11 — Реп'яховата Могила; 12 — Нівра; 13 — Новозаведене II, к. 7; 14 — Кармир-Блур; 15 — Височино I, к. 2, пох. 3; 16 — VII Кореновський могильник, к. 2, пох. 1; 17 — Новозаведене II, к. 13; 18 — Темир Гора (1–4 — за Л.К. Галаніною; 5–8, 13, 17 — за В.Г. Петренка, В.С. Масловим, А.Р. Канторовичем; 9–11 — за В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським, О.І. Тереножкіним; 12 — за М.С. Бандрівським; 14 — за Б.Б. Піотровським; 15 — за В.А. Кореняко, С.І. Лук'яшко; 16 — за Т.В. Рябковою; 18 — за Е.В. Яковенко)

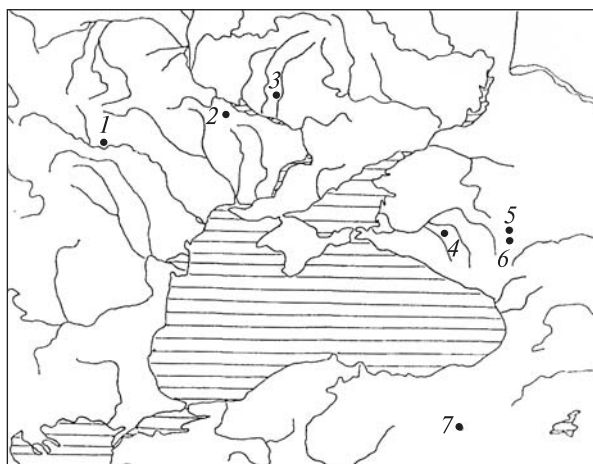

Рис. 4. Карта поширення ранньоскіфських пряжок-пронизок із голівкою грифобарана: 1 — Соکیل; 2 — Тетинські могильники; 3 — Пожарна Балка; 4 — Келермесський могильник; 5 — Краснознаменський могильник; 6 — Новопавлівськ; 7 — Норшун-Теле

Азії (Hauptmann 1983, Abb. 4, 8a–b). Поховання, що містило предмети скіфських типів, стало ще одним свідченням близькосхідних походів номадів (рис. 1, 14, 15).

Кістяний предмет вдалось виявити експедиції під керівництвом В.Г. Петренка під час

дослідження у 1973–1974 рр. відомого Першого Краснознаменського кургану (рис. 1, 16). У південній гробниці разом із ним було знайдено численні вуздечні набори келермесських типів (Петренко 2006, табл. 48, 62).

Цікавою і ще не повністю введеною у наукову літературу пам'яткою є поселення Пожарна Балка у Поворсклі. Під час розкопок, здійснених там у 1980 р., було знайдено вуздечну деталь із голівкою грифобарана (рис. 1, 17) (Андриєнко 2001, рис. 2, 9).

Дві пряжки-пронизки (рис. 1, 18) було виявлено у 2006 р., під час дослідження московськими археологами к. 1 групи Новопавлівськ-3 на Ставрополлі (Канторович, Петренко, Маслов 2007, с. 194–195, рис. 39). На думку авторів розкопок, голова бараноптаха з цього поховання належить до ранніх зразків подібного образу.

Ще один екземпляр із розкопок 1970-х рр. на Західному Поділлі залишається невідомим для широкого кола спеціалістів. У той час через будівництво Новодністровської ГЕС до Середнього Подністров'я було прикуто підвищену увагу дослідників. У 1974 р. Соکیلський загін Дністровської новобудовної ранньослов'янської експедиції під керівництвом Л.В. Вакуленко досліджував багаточислове поселення біля

с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.¹.

Під час розчистки житла № 5 ранньоскіфського часу було знайдено кістяну пряжку-пронизку з голівкою фантастичної істоти (Вакуленко 1974, с. 1, 10, 11; табл. 26, 4). Предмет виготовлено з трубчастої кістки. Висота 2,4 см, ширина і товщина основи 1,4 см, довжина голівки 2,1, ширина 1,5 см. На основі виробу, частину якої пошкоджено, наявні перпендикулярні бічні отвори². Отвір знизу відсутній. Врізними лініями позначено очі. Ззаду трикутними зображеннями передано вуха. Починаючись позаду голови, роги огинають знизу вуха й очі та піднімаються вгору. Вперед виступає дзьоб, на якому лініями виділено рот та наддзіб'я. Позначення ліній очей, основи і кінців рогів зверху створює враження тричленного поділу голови (рис. 1, 19).

Загалом стиль зображення на ранньоскіфських пряжках-пронизках з голівками грифобаранів є типовим для ранньоскіфського часу і має численні аналогії, насамперед на кістяних псаліях з аналогічними образами (рис. 2). Останні широко відомі на ранньоскіфських пам'ятках середини VII—VI ст. до н. е. у Дніпровському Лісостепу: Старша Могила (Альбом ... № 1407), к. 2 біля Аксютинців (Бобринской 1901, табл. VII, 6), Вовківці, к. 2 (1886 р.) (Ильинская 1968, табл. XXXIV, 1) у Посуллі; Більське городище, урочище Царина, зольник № 1 у Поворсклі (Мурзин, Ролле, Херц и др. 1999, рис. 19, 9; Махорты, Ролле-Герц, Скорый и др. 2006, рис. 37, 1, 2); к. 407 поблизу Журовки та біля Мельниківки у Тясминській підгрупі (Бобринской 1887, табл. XI, 16; 1905, рис. 76); на Немирівському городищі у Побужжі (Смирнова 2002, рис. 3, 9). Знайдено їх і на Північному Кавказі: к. 15 поблизу Нартана (Батчаев

1985, табл. 39, 44, 45), к. 16 могильника Ново-заведене II (Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 3); у Передній Азії: Хасанлу, Чавуштепе (Hauptmann 1983, Abb. 5, 12, 16); Південному Приураллі: Рисайкіно (Чежина 1987, рис. 1). Близькими є і подібні наверх псаліїв (рис. 3, 1—14). Дещо більшими є образи грифобаранів на наконечниках луків (рис. 3, 15, 18).

Показово, що ареал зазначених псаліїв збігається з територією поширення пряжок-пронизок з основною концентрацією в Українському Лісостепу і на Північному Кавказі та окремими знахідками у Передній Азії. У Степовому Причорномор'ї вони поки що не відомі. Нечисленними на цій території є і ранньоскіфські пам'ятки взагалі, на відміну від Українського Лісостепу й Північного Кавказу. Це, очевидно, відбиває складну картину початкового просування кочовиків у Північне Причорномор'я з різноплановими відносинами з місцевим населенням, що значною мірою вплинули на матеріальну культуру й поховальний обряд.

Більшість описаних пряжок-пронизок (15) походять із Північного Кавказу, де їх виявлено у знаменитих Келермесському (12 предметів у к. 1 і 2 М.І. Веселовського) та Краснознаменському (південна могила першого кургану) могильниках. Одиначні предмети пов'язані з Українським Лісостепом, де вони відомі на Західному Поділлі (с. Сокіл), Потясминні (к. 211 на Тенетинці), Поворсклі (поселення Пожарна Балка). Лише окремі знахідки відомі з Передньої Азії (2 екземпляри з поховання Норшун-Тепе). При цьому всі речі, за винятком двох із Українського Лісостепу, знайдених на поселеннях, походять із поховань (рис. 4).

Вказані екземпляри, як і образ грифобарана загалом, належать до ранньоскіфської доби, а у випадку, коли можливо більш-менш чітко датувати комплекси, — до келермесського часу (середина VII — середина VI ст. до н. е.).

Принесений у Північне Причорномор'я кочовиками образ грифобарана разом з іншими елементами швидко перейняли місцеві племена, що сприяло утворенню на величезній території колоритної і багатогранної скіфської культури.

¹ Висловлюємо щире вдячність Л.В. Вакуленко за дозвіл на публікацію знахідки з с. Сокіл.

² Підвальна форма отворів вказує на використання в оголів'ї коня скручених у трубочку ременів, відомих, наприклад, за рештками вузди з Шумейківського кургану (Древности ... 1900, табл. XL, 333).

Альбом фотографій планшетов коллекций Д.Я. Самоквасова, хранящийся в Кабинет археологии Московского университета.

Андриенко В.П. Детали конской узды с поселения Пожарная Балка // ДАС. — 2001. — Вып. 9. — С. 46—54.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1894. — Т. 2.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. 3.

Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — № 14. — С. 1—43.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

- Вакуленко Л.В. Отчет о работе Сокольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/5а.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. — Москва; Берлин, 1997.
- Древности Причерноморья. — 1900. — Вып. 3. — табл. XL, 333.
- Ильинская В.А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // СА. — 1965. — № 1. — С. 86—107.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Канторович А.Р., Петренко В.Г., Маслов В.Е. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Новопавловска (предварительная публикация) / Материалы по изучению историко-архитектурного наследия Северного Кавказа. — М., 2007. — Вып. 7. — С. 168—207.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.
- Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции 2005 г. — К., 2006.
- Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. — Москва; Берлин; Бордо, 2006.
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 238—248.
- Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур. Результаты раскопок 1939—1949. — Ереван, 1950. — Т. 1.
- Смирнова Г.И. Немировское городище в хронологической схеме скифской архаики Северного Причерноморья // Северное Причерноморье: от энеолита до античности. — Тирасполь, 2002. — С. 217—233.
- Чежина Е.Ф. Раннескифские зооморфные псалии из Южного Приуралья и Нижнего Поволжья // СГЭ. — 1987. — Т. 52. — С. 25—28.
- Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien // Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien. — Mainz, 1983. — Band. 1. — S. 251—270.

Одержано 26.02.2007

А.Д. Моголов, А.Ф. Гуцал

ОБ ОДНОМ ИЗ ВИДОВ РАННЕСКИФСКИХ ЗООМОРФНЫХ УЗДЕЧНЫХ УКРАШЕНИЙ

Одна из характерных особенностей скифских племен, пришедших в Северное Причерноморье, — использование предметов, декорированных в зверином стиле. Особый интерес вызывают характерные раннескифские пряжки-пронизки, украшенные головками фантастического существа — грифобарана. От скифов их быстро заимствовали местные племена, распространив их в Восточно-Европейской Лесостепи, на Северном Кавказе и даже в Передней Азии.

O.D. Mohylov, A.F. Hutsal

ABOUT ONE OF THE TYPES OF THE EARLY SCYTHIAN ZOOMORPHIC BRIDLE ADORNMENTS

One of the most characteristic features of Scythian tribes, which arrived to the north coast of the Black Sea, is the use of items decorated in animal style. There is a particular interest in the Early Scythian buckles decorated with heads of fantastic creatures — griffin-rams. They were borrowed from the Scythians by the local tribes and quickly spread in the Eastern Europe forest-steppe, the North Caucasus, and even in Southwest Asia.